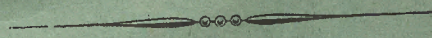

ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԳԻՍ

ԱՄՍԵԱՅ

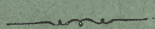

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՏԵՕՐԷՆՈՒԹԵԱՄԲ Յ. Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆԻ

Ա. ՏԱՐԻ 1883 ՆՈՅ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ժողովրդեան նախապաշարմանց վերայ ի մասին	ԲՃ. Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆ
բժշկութեան.....	Ռ. Յ. ՊԵՐՊԷՐԵԱՆ
Հերման Է. Գորոքեա Է. Արեւելեան Մամուլ.....	ՀՐԱԶԵԱՅ
Մարդիկ Է. իբժ.....	Յ. ԳՈՒՐԳԷՆ
Առակ, Կաղնի Է. Եղեգն.....	Ա. Ս.
Կրկնասեղի.....	

Կ. ՊՈԼԻՒՍ
Տ. ՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

1883

ՅԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ԱՄՍԵԱՅ

Ա. Տարի

Նոյեմբեր 1883.

Թիւ 11

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՇԱՐՄԱՆՑ ՎԵՐԱՅ

Ի ՄԱՍԻՆ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ (1)

(Շարունակութիւն Գ. քիւեկ եւ վերջ)

Սրբաւնաւ. — Սոյն հիւանդութիւնն այնչափ յաճախ կը պատահի որ անտեղի է կարծել թէ բժիշկը չեն կարող բժշկել զայն: Այս հիւանդութիւնը շատ հին ատենէ ի վեր բժշկաց խուզարկութեանց, զննութեանց, փորձառութեանց եւ իւր էութեան վերայ զանազան մեկնութեանց եւ տեսութեանց ենթակայ եղած է, եւ այսօր այնչափ ընդարձակուած է սորա սահմանն որ բոլորովին իրարու անման շատ հիւանդութիւնք, որք առաջ մէկմէկէ խիստ տարբեր կը նշկատուէին, այժմ խոյլին (սրբաւնաւ) մասնաւոր ձեւերը միայն կը համարուին: Ո՛րչափ հիւանդութիւնք կան մօրթի, ոսկերաց, յօդուածոց, եղունգաց, գեղձերու, աչաց, ականջաց, քթի, ատամանց, եւ ներքին գործարանաց խի, ինչպէս ուղեղը, աղիք, թոք, եւն, որք ուրիշ բան չեն եթէ ոչ խոյլ: Արդի

(1) Յօդուածիս սոյն վերջին մասին հրատարակութիւնը նամբորդութեանս պատճառաւ յապաղած է:

բժշկութիւնը համոզուած է թէ անօգուտ է ջանալ սորա այս կամ այն արտայայտութիւնը (manifestation) ջնջել, այլ պէտք է այլեւայլ միջոցներով ջախջախել նորա բուն արմատը որ այնչափ տարբեր կերպով կը ներկայանայ մարդուս վերայ։ Ընդհակառակն նախապաշարեալ ռամիկը եւ չաղակրտսռը կը կարծեն թէ կը բաւէ վէրքը միայն դարմանել դրգուիչ, կիզիչ, եւն, դեղերով, եւ եթէ երբեմն հարկ կը տեսնեն ներքին դեղերու, սոքա կամ ընդհանրապէս չնչին բաներ են եւ կամ՝ որ փնտասկարագոյն է՝ տկարացնող, թուլցնող, եւն, դեղեր են, որք բոլորովին հակառակ են հիւանդութեան սլահանջմանց։

Շատ անգամ լսած եմք ժողովրդէն թէ խոյլը չի բժշկուիր. որպիսի՞ սխալ գաղափար. կոյ արդեօք հիւանդութիւն մը, որ այնչափ ընդհանրացած լինի մարդոց վերայ որչափ խոյլը՝ հիւանդութեան ամէնէն ընդարձակ նշանակութեամբ։ Զի ամէն գեղձում, ամէն պրիում, ամէն յոռի սովորութիւնք, վերջապէս բոլոր այն ապականիչ պատճառք որք մարդոյս մարմնոյն վրայ յամբաբար կը ներգործեն, ընդհանրապէս խոյլ յառաջ բերել կը միտեն եթէ ոչ նոյն անձին, դոնէ նորա սերնդեան վերայ։ Աւշային կազմուած ըսածնիս իսկ ոչ այլ ինչ կրնայ նկատուիլ եթէ ոչ խոյլին առաջին աստիճանը։ Տղայք իրենց առաջին տարիքնուն մէջ ընդհանրապէս աւշային կազմուած ունենալուն համար, չափահասներէն աւելի յաճախ կը ցուցնեն խոյլի երեւոյթներ։ Արդ՝ զիտենք որ սոցա ամենամեծ մասը բուժելի է (թէպէտ բժիշկը կը ծածկեն խոյլի անունը)։ Մի քանի շատ յամբընթաց ձեւեր միայն կան որք յամուտ կը փնան եւ ժամանակուս միայն կը բուժին. եւ ահա ճիշդ ասոնք են, որք մի քանի կարծեցեալ խոյլաբուժից համբաւը կը չինեն, երբ առողջանալու ժամանակնին՝ ալ եւս բժիշկներէ յուսահատ՝ դիպուածով որ եւ է չաղակրատի մը ձեռք անցնին։

Տալսգ. — Ժողովուրդը տալսգ կը կոչէ փայծաղին (տալսգ, rate) մի հիւանդութիւնն, յորում սորա ծաւալը կը մեծնայ եւ մինչեւ անգամ փորին վերայ ձախ կողմը չոչափամբ կամ մինչեւ իսկ տեսքով յայտնի կ'երեւի։ Մի քանի հազուագիւտ հիւանդութիւններ մի կողմ թողլով, փայծաղն ընդհանրա-

պէս բնդհատեալ ջերմի (*fièvre intermittente*, շարքմա) մէջ տեղի կ'ունենայ, երբ սա երկայն ատեն տեւած է: Արդ սոյն պարագային մէջ զիտուած է որ հիւանդը բաւական ժամանակ միայն իւր ջերմին համար լաւ դարմանուելէ յետոյ, փայծաղն ինքնին կը փոքրկանայ. հետեւաբար սխալ է կարծել թէ փայծաղին մեծնալն (եթէ իրօք ալ կայ, վասն զի շատ անգամ ուրիշ ուռոյցքներ կամ ցաւեր եւս տալագ կը կարծեն սոյն չաղակրատք) չեն կարող բժիշկը բուժել եւ թէ սոցա համար մասնագէտներու (.) պէտք է դիմել:

Պորտ իյնալ. — Թերեւս ընթերցողն իսկ գիտնայ թէ սաղմն մօրն արգանդէն սնունդ կ'առնու պորտական լարին միջոցաւ: Արդ ծննդէն յետոյ սոյն լարն կտրուելով, գինքը կազմող երակներն ալ եւս բնաւ պաշտօն մը չունենալով կը կծկին եւ գրեթէ կը թառամին, որով միայն սպի մը կը մնայ դուրսը, իսկ որովայնին ներքին կողմը ոչ ինչ, բաց ի նոյն պորտական լարերուն աննշմարելի հետքերէն որք որ եւ է պաշտօն բնաւ չունին: Արդ աւամիկը սովորաբար մի քանի հիւանդութիւններու միջոցին պորտն ինկած (անգոյ բան մ'իշխպէս կրնայ լինալ...) կարծելով, կը դիմէ պորտ-կապողի մը, որ պորտին վերայ մի քանի այլանդակ եւ երբեմն փնասակար շոշափումներէ, սեղմումներէ եւ ճնշումներէ յետոյ (պորտը տեղը բերելու համար), վրան խոշոր կարծր բան մը կը դնէ եւ ուժգին կը կապէ: Ո՛րչափ անգամներ անիծելով հեռու նետած ենք այսպիսի կապեր այնպիսի հիւանդներու վրայէ, որք որովայնի վտանգաւոր հիւանդութեանց բռնուած լինելով ամէնէն առաջ որովայնի հանգստութեան եւ անշարժութեան պէտք ունէին:

Իսկ երբեմն այս գործողութենէն օգուտ քաղուիլն ալ կը մեկնուի սա ենթադրութեամբ թէ, հիւանդին ունեցածն ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ ստամոքսի կամ աղեաց թեթեւ ջլացաւութիւն մը, որ շատ անգամ թեթեւ դեղերով եւ կամ փոքրիկ ճնշումբ կ'ամուրի:

Տնկղ (շարքմա). — Սոյն հիւանդութեան մասին եւս կան նախապաշարմունք, իբր թէ շատ անգամ բժշկաց չբուժած հիւանդք ուրիշ տարօրինակ միջոցներով կամ այսինչին կամ այնինչին դեղահատերովն կամ մանուրն ոմն բժշկուած են:

Նախ սա գիտնալ պէտք է թէ այս հրաշագործ մանուկները կամ դեղահատներն միշտ միեւնոյն դեղը կը պարունակեն եւ անոր շնորհիւն է սր կարենան թերեւս ներդարծել տենդին վրայ. սոյն դեղն է գինին (quinine) կոչուած փրկարար դեղը՝ որոյ շնորհիւ կարելի է ըսել թէ ամեն տարի հարիւր հազարներով մարդիկ մահէ կ'ազատին: Այլ սակայն սոցա մանուկներն այդ դեղէն որչափ քիչ կը պարունակեն, եւ որչափ անճոռնի կերպով պատրաստուած են: Հոշակաւոր թրորքը — Յոլսեմի հապերն, օրինակի համար, ուրիշ բան չէին պարունակեր եթէ ոչ իւրաքանչիւրն ցորեն մը գինին եւ ... ալիւր: Իսկ բժշկաց տնօրինած դեղերն որչափ աւելի խնամօք պատրաստուած կը լինին, որչափ աւելի ուշադրութեամբ յարմարցուած հիւանդին տարիքին, կազմին, տենդին տեսակին, սաստկութեան եւ ձեւին համեմատ, եւ որչափ ուրիշ դեղեր կրնան տնօրինել՝ որք երբեմն գինինէն, աւելի օգուտ կ'ընծայեն: Ռամիկ ժողովուրդը՝ չհասկցուիր ինչպէս՝ համոզուած լինելով թէ գինինը փնասակար դեղ մ'է, չհաճիր բաւական ժամանակ առնուլ, որով տենդը հիննալով եւ ժամանակ ժամանակ արթննալով, աւելի յամառ կը լինի եւ աւելի երկայն ատենուան պէտք կ'ունենայ բուժուելու համար: Ուստի մարդ տենդ ունենալուն պէս որչափ չվախնայ գինինէն եւ որչափ շատ առնէ առաջին օրերը, այնչափ աւելի շուտ կը բժշկուի, եւ այնչափ աւելի քիչ դեղ առած կը լինի:

Իսկ գալով այն հրաշալի բժշկութեանց, որք ստրեյլով, օդով, ծով մանելով, թեւին վրայ կապ մը կապելով եւ այլ սոյնպիսի միջոցներով տեղի ունեցած են, գիտութիւնը, հաւատալով հանդերձ թէ յանկարծական յեղափոխութիւնք, հաւատք եւ վստահութիւն երբեմն կարող են մի քանի հիւանդութիւններ բուժել (որոց կարգը դեռ չէ կրցած դասուիլ ստուգապէս տենդը) կը պատասխանէ թէ այդ դիպաց շատերն (եթէ ստոյգ իսկ են) ուրիշ բան չեն այլ պարզ գուգադիպութիւն:

Գաւրպաղը՝ — Բժշկութեան մէջ grenouillette անուամբ ճանչցուած հիւանդութիւն մը կայ, որ յառաջ կուգայ լեզուին առկ եւ ծնօտին ներքեւ գտնուող չորս լորձային գեղձերուն արտահոսման անցքին որեւէ պատճառաւ գոցուելէն,

որով լորձին արտադրութիւնը շարունակելով եւ չկարենալով բերնին մէջ հոսել, գեղձին մէկ մասը կ'ուռի եւ հետըդհեմէ մեծնալով պարկի մը ձեւ կ'առնու։ Ահա լեզուին կամ ծնօտին ներքեւ կազմուած սոյն պարկին՝ գորտերուն մի եւ նոյն տեղոյն վրայ ունեցած պարկերուն նմանելուն համար, սոյն հիւանդութիւնն ալ Գաղիացիք *grenouillette* անուանած են, թուրքք գուրպաղընըք եւ մեք Հայքս կարող եմք գորսախօս կոչել։ Այս է ահա բուն գուրպաղընըք կոչուած հիւանդութիւնը, բայց ասի շատ հազուադիւրէ։ Ժողովուրդը յաճախ գուրպաղընըք կ'անուանէ հիւանդութիւններ որք ոչ սոյն հիւանդութեան եւ ոչ իսկ մէկմէկու կը նմանին, եւ որք իրարմէ բոլորովին տարբեր պատճառներէ յառաջ կուգան, տարբեր երեւոյթներ, տարբեր նշաններ ունին, եւ՝ որ կարեւորագոյնն է՝ տարբեր դեղերով կը բժշկուին։ Այս կարգէն են *aphte*, *muguet*, *plaques muqueuses* եւն։ Այս փոքրիկ վէրքերն՝ որք ընդհանրապէս թեթեւ բաներ են՝ փոքրիկ դեղերով կրնան բուժիլ, մանաւանդ եթէ զիրենք յառաջ բերող կազմական (*constitutionnel*) կամ տեղական (*locale*) պատճառք եւս ի նկատի առնուելով դարմանուին։ Այլ ծնողք յաճախ անհամբեր լինելով կը դիմեն դայեակաց կամ պառաւ կանանց, որք զօրաւոր, կիզիչ դեղերով կ'այրեն, կը խարեն խեղճ մանկանց բերանը, որով շատ անգամ ամենաթեթեւ հիւանդութեան մը կը յաջորդէ քիչ շատ ծանր հիւանդութիւն մը։ Բնաւ չսկիտի մոռնամ այն տեսարանը որոյ վկայ եղայ օր մը, անցեալ տարի, երբ խրճիթի մ'առջեւէն անցնելով տեսայ դրան առջեւ կորսաքամակ պառաւ կին մը որ հագիւ կ'ապրէր, եւ քթէն անդին չէր կարող տեսնել, եւ որ իւր չորցած մատներն՝ հագիւ մի տարեկան մանկիկի մը արիւնլուայ բերնին մէջ խոթած կը շարժարէր, եւ աղելաբաշ ճիւղեր հանել կուտար նմա։ Կանգ առնելով վայրկեան մը, հարցուցի կիներէն միոյն թէ ինչ էր եղածը, պատասխանեց թէ սղուն գուրպաղընըք կը դարմանէր...։

Մայաւոր. — Այն պատճառն որոյ ժողովուրդն ամէնէն աւելի կը վերագրէ հիւանդութիւններն, մանաւանդ տեւականներն, կրնայ ըսուիլ թէ մայաւորն է։ Ուստի այս մասին եւս մի քանի խօսք թերեւս անօգուտ չլինի։

Բժիշկը մայասրը (hémorroïde) ըսելով կը հասկընան սրբանին բոլորտիքը (ներսի կամ դրսի կողմն) կազմուող երակներէ կազմուած փոքր արենային ուռոյցներ, որք նոր եղած ատեննին քիչ շատ կը ցաւին, եւ երբեմն քիչ շատ արիւնհոսութիւն կը պատճառեն զանազան պարագայից մէջ: Երբեմն ալ արիւնհոսութիւն կը պատահի սրբանէն առանց որոշ ուռոյցի եւ այս հոսումն ալ յաճախ մայասրը կը վերագրուի (flux hemorrhoidal): Արդ եթէ բաւական ժամանակէ ի վեր այսպիսի հոսման մը վարժուած մէկուն հոսումը յանկարծ դադրի, կարելի է որ մարմնոյն այս կամ այն գործարանն զգածուի այս դադարումէն, եւ իւր պաշտօնավարութիւնը խանգարելով քիչ շատ վտանգաւոր հիւանդութիւնք ծագումն առնուն: Ուստի այս պարագայից եւ միայն այս պարագայից մէջ, բժշկին պարտաւորութիւնն է կարելին ընել վերստին սոյն հոսումն յառաջ բերելու, կամ՝ եթէ ոչ՝ սրբանէն ալ միջոցներով՝ օրինակի համար՝ տղորկով արիւն հանելու համար, եթէ սակայն հիւանդին զօրութիւնը կը ներէ: Բայց եթէ այս տեսակ ուռոյցներն ու հոսումներն բժիշկը պարտին յարգել, եւ՝ եթէ դադարին՝ ի հարկին բռնի յերեւան հանել, ընդհակառակն բժշկաց պարտքն է՝ խիստ քիչ բացառութեամբ՝ բուժել ժամանակին սոյն ուռոյցներն կամ հոսումներն եւ չթողուլ որ հիւանդը վարժուելով, զայ ժամանակ մը, յորում ալ եւս բժիշկը չը համարձակի դադարեցընել սոյն հոսումներն: Տգրուկներու վրայ խօսած ատեննին եւս սոյն կէտին վերայ դարձեալ պիտի խօսիմք:

Ահա ինչ որ բժշկութիւնը կը սորվեցնէ մեզ այն կապակցութեան վերայ զոր ունի մայասրը մարդուս կազմուածքին եւ ալ եւ ալ հիւանդութեանց ծագման վերայ: Այլ սակայն ժողովուրդը որչափ չափազանցուցած է սորա դերը, յաճախ վերագրելով նաեւ այնպիսի հիւանդութիւններ որք բնաւ որ եւ է կապակցութիւն չունին նորա հետ, եւ աւելի զարմանալին ալ սա է թէ շատ անգամ հիւանդ մը որ բնաւ մայասր ոչ ունեցած է եւ ոչ ունի, համոզուած է թէ, զորօրինակ, աչքին կամ ականջին հիւանդութիւնը մայասրէն է: Իրաւ է որ առաջները բժիշկը անգամ այդպիսի տարօրինակ գաղափարներ առանց փորձի եւ դատողութեան ընդու-

նած են, բայց այժմ այդպիսի թիւր գաղափարք հետզհետէ անհետանալու վրայ են, եւ այսօր լուսամիտ եւ ուսեալ բժիշկ մը մնայաւրջ ըսելով կը հասկընայ ինչ որ սա է իրօք, այսինքն ուռոյցներ սրբանին բոլորովն՝ որք երբեմն արեան հոսումն կը պատճառեն եւ այդու կը միտին վարժեցընել մարդու մարմինը սոյն արիւնհոսութեան:

Եւ, գուրունձ, մոռտար. — Ասոնց երեքն ալ ընդհանրապէս ուրիշ բաներ չեն եթէ ոչ rhumatisme կոչուած հիւանդութիւնը, որուն՝ ձեւին, տեղւոյն, սաստկութեան եւնն, համեմատ, սոյն երեք անուններէն մին կուտան: Ինձ գալով, չեմ կարող յայտնել ընթերցողին թէ ինչ տարբերութիւններ կան աս երեք տարբեր տնուանց մէջ, սա գերազանց պատճառաւ թէ... չգիտեմ: Սա լսած եմ միայն թէ, գուրունձ ունեցողները տեսակ մը աղօթողներու կը դիմեն, որք ցաւած տեղւոյն վրայ աղօթելէն յետոյ, իբր թէ նորա դլուխը (.) կը գտնեն եւ յետոյ նոյն կէտին վրայ ասեղ մը խօթելով, պզտիկ մուրճով մը մսին մէջ կը քամեն զայն: Ասի թերեւս մի խոյտառակ նմանութիւն լինի բժշկական գործողութեան մը՝ որ ատենօք շատ կը գործածուէր եւ զոր արդի դիտութիւնը գրեթէ մէկ կողմ թողած է, այն է acupuncture, որ է մի քանի հիւանդութեանց համար խիստ նուրբ ասեղներով թեթեւապէս ծակծկել միտը (առանց արիւն հանելու): Իսկ մոռտարն տեսակ մը rhumatisme կը նկատուի, որոյ կեդրոնն է միշտ (ցաւը ուր որ ալ ըլլայ) աջ կամ ձախ քաղցւկին մէջտեղերը: Հետեւաբար աղօթողք կը փնտռեն այդ ցաւող կէտը (որ առողջ մարդու մը վրայ իսկ կրնայ դիւրաւ գտնուիլ՝ այդ մասերուն վրայ շատ ջղեր դրոտուելուն պատճառաւ) եւ քաղմիցս ուժգնապէս կոխելով կը չլինն այդ մասը: Ահա այդ գործողութեամբ կ'անցնի մարմնոյն որ եւ է կողմը գտնուած մոռտարը:

Իսկ եեղն այնպիսի տարտամ նշանակութիւն մ'ունի որ կրնամ ըսել թէ ժողովրդեան բերնին մէջ ամենայն ինչ է. բայց բժիշկք զայն նախապատիւ համարած են գործածել rhumatisme բառին համար:

Հոս պարտ է զեկուցանել ժողովրդեան թէ rhumatisme, որ յաճախ չնչին հիւանդութիւն մը համարուելով շատ ան-

գամ ուշադրութեան եւ մասնաւոր խնամոց առարկայ չլինիր, ըստ բժշկաց լուրջ հիւանդութեանց կարգէն է, մասնաւոր եթէ յօդուածներուն վրայ լինի եւ բաւական սաստիկ: Ընթերցողներէն բազումք գիտեն թերեւս թէ *rhumatisme articulaire aigu* կոչուած հիւանդութիւնը վտանգաւոր հիւանդութեանց կարգէն է ոչ միայն դժուարաւ բուժելի լինելու համար, այլ նաեւ շատ անգամ սրտին մէջ զանազան հիւանդութիւններ յառաջ բերելուն պատճառաւ, այնպէս որ սրտի հիւանդութիւններէն շատերն ատենօք տեղի ունեցած *rhumatisme* ներու արդիւնք են ընդհանրապէս:

Ասկից զատ որչափ ուրիշ հիւանդութիւններ կան որք կըրնան ժողովրդեան եւոյ երեւիլ մինչդեռ բոլորովին տարբեր հիւանդութիւններ են, այնպէս որ բժիշկը անգամ շատ անգամ կրնան սխալիլ:

Էնմե, *sauveur*. — Բժիշկը ենմե ըսելով *apoplexie* կը հասկընան, որ Յունարէն կը նշանակէ վրան գտնել, իյնալ եւ զոր կարելի է Հայերէն իջուածք անուանել: Թէպէտ արդի բժշկութիւնը կը ջանայ բոլորովին մէկ կողմ ձգել սոյն *apoplexie* բառն անորոշ նշանակութիւն մ'ունենալուն եւ շատ անգամ իրարմէ տարբեր պատճառներէ յառաջ դալուն համար, այլ դարձեալ ինքնին որոշ նշանակութիւն մ'ունի. այն է յանկարծական դադարումն ճանաչողութեան (*perte de connaissance*) եւ կամաւոր շարժմանց, առանց դադարման արեան շրջագայութեան եւ շնչառութեան: Ահա այս վերջին յատկութեամբ կը տարբերի իջուածքը նուազումէն (*syncope*): Հարկ չէ հոս թուել բոլոր այն հիւանդութիւններն, յորս սոյն երեւոյթը կը պատահի, վասն զի՝ ինչպէս վերն ալ ըսինք՝ իջուածքն ինքնին հիւանդութիւն մը չէ, այլ դէպք մը որ ուղեղի մի քանի հիւանդութեանց մէջ տեղի կ'ունենայ:

Սա միայն կարեւոր է հոս յայտնել թէ շատ անգամ իջուածք եւ կաթուածք (*sauveur*) բառերն իրարու հետ կը շփոթէ ժողովուրդը, մինչդեռ իրարմէ բոլորովին տարբեր հիւանդութիւններ են: Համառօտիւ ըսինք ինչ որ էր իջուածքն: Իսկ կարսուածն (*goulte*) հիւանդութիւն մ'է որ մասնաւորաբար յօդուածներուն վերայ տեղի կ'ունենայ,

ընդհանրապէս ժառանգական է եւ կամ լաւ սնանող եւ քիչ շարժող անձանց յատուկ:

Տաճկերէն տառիս բառն⁽¹⁾ ճշգիւ կը համապատասխանէ գաղլարէն gonite բառին, ինչպէս նաեւ Հայերէն կաթուած բառին: Իսկ գաղլով այն անուանակոչութեան, որով սոյն հիւանդութիւնը կաթիլի հետ քիչ շատ նմանութիւն ունենալ կը թուի, առի նախնեաց այն ենթադրութենէն յառաջ եկած լինելու է թէ մարմնայն մէջ գտնուած յոռի հիւթերը յօդուածներուն բոլորակբը զտուելով, կաթիլ կաթիլ կը թանձրանան, որով կը կազմեն այն ուռոյցներն, որք տեղի կ'ունենան կաթուածաւորաց մի քանի յօդուածներուն, մանաւանդ ոտից մեծ մատին արմատին վերայ:

Բայց այս երկու հիւանդութիւններէն դատ, ժողովուրդը որչափ ուրիշ հիւանդութեանց սոյն անունները կուտայ, մանաւանդ առաջինը: Ամենափոքր անհանգստութիւններ շատ անգամ ռամկին համար եւմե են, ինչպէս են պարզ փութեղտալը, հարբուխը, գլխու ցաւը եւլն: Պէտք է ուրեմն սոյն նախապաշարումը ջնջել ռամկին մտքէն, վասն զի կարող է մեծ սխալանաց տեղի տալ:

Սրսգա. — Այս բառն արարերէն իսրիսգա բառին աղանաղեալն է, որ կը նշանակէ ջրգողութիւն (hydropisie): Որովհետեւ շատ անգամ երկարատեւ մահացու հիւանդութեանց վերջերն ջրգողութիւն կը պատահի, ժողովուրդն այս բառով կը հասկընայ հիւանդութիւն մը, որ կը շարունակէ, ոչ կը մեռցնէ եւ ոչ կը բուժի, եւ որու դէմ ամեն զեղանօգութ է, այնպէս որ սրսգա բառն իր նշանակութիւնը կորսնցընելով, սկսած է պարզապէս համապատասխանել cachexie բառին որ կը նշանակէ երկարատեւ հիւանդութեանց այն վիճակն, յորում հիւանդութիւնն ամբողջ մարդկային կազմուածքին վրայ կը ներգործէ, եւ որ ընդհանրապէս բուժելի չէ (ջրգողութիւն պատահի թէ ոչ):

Ահա աւարտեցու այն հիւանդութիւնք, որք մասնաւորապէս ժողովրդեան նախապաշարմանց ենթակայ եղած են:

Նիգրիզ նեյի բառն եւս կը գործածուի սոյն հիւանդութիւնը ցուցնելու համար, եւ յաճախ բժիշկը սոյն բառը կը գործածեն սխալմանց տեղի չը տալու համար: Բայց տառիս բառն ըստ մեզ յարմարագոյնն է:

Այլ ուրիշ որչափ կէտերու վրայ դեռ կը տիրեն նախապա-
շարմունք, զորս հոս թուել անհնարին է, եւ որոց գէմբը-
թիշլը եւ ուսեալ ու լռեամիտ անձինք պէտք է որ միշտ
կուռին:

Մի քանի այլ կէտերու վրայ եւս խոստացած էի խօսիլ
ներկայ յօդուածիս մէջ, սակայն նկատելով որ կարծած էս
աւելի երկայն եղաւ յօդուածս, հոս կը փակեմ զայն, յու-
ջորդ թերթերու մէջ վերստին նոյն նիւթոց եւ թերեւս այ-
լոց վրայ եւս խօսելու խոստամբ:

Ս. Յ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Հ Ե Ր Մ Ա Ն Ե Ի Դ Ո Ր Ո Թ Է Ա

Ե ի

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄԱՍՈՒԼ

Արեւելեան Մամլոյ բազմահմուտ Խմբագիրն՝ իւր Սեպ-
տեմբերի թուոյն մէջ խօսելով Հերման եւ Դորոթեա ի հայ-
կական թարգմանութեան վրայ՝ ի մէջ այլ եւ այլ համալրաւոր
խօսքերու եւ գովեստից որոց համար մեր սրտադին շնորհա-
կալիքն կը նուիրեմք իրեն, քննադատութեան կ'ենթարկէ
նորա լեզուն եւ կ'արտայայտէ ինչ ինչ գիտողութիւններ:

Ազնիւ Մամուրեան էֆէնտիի գիտողութեանց ամբողջումն
այս է թէ Հերման եւ Դորոթեա ի թարգմանչին գործածած
լեզուն ո՛չ գրաբարի ոգին ունի բոլորովին եւ ո՛չ բոլորովին
աշխարհարարի ձեւն, թէ լաւագոյն կը լինէր եթէ նա զուտ
գրաբար լեզուով ընէր իւր թարգմանութիւնն ի բոց նե-
տեւով «ւսովիարական գգաին որ հազիւ կը չօջափէ իւր
գլուխն», թէ մի այդպիսի անհարազատ երկակեցացի դրա-
բար՝ որպիսի է այն լեզուն որով թարգմանիչն կը փարի թէ
նոյն եւ թէ իւր այլ երկոց մէջ՝ արարատեան լեզուի ազա-
ւագում եւ սրբապղծութիւն մ'է եւ յաջա արդի բանասիրու-
թեան մի յետադիմում, թէ անկարելոյն կը հետամնի թարգ-
մանիչն եթէ գրաբարը վերականգնել կը փափաքի եւ թէ՛
եթէ ինքզինք սարսաղոր կ'զգայ նախապաշարմանց երկիւղին

զոհ տալ իւր սկզբունքներ՝ այդ մասին բնաւ երկիւղի տեղի չկայ քանի որ խնդիրն լեզուաբանական է եւ կարելի է անկեղծօրէն ու համարձակ հետեւիլ ժողովրդեան որ ամենուրեք լեզուի հեղինակն ու խօսնակն է :

Որչափ որ լեզուաբանական պայքարի մէջ մտնել չեմ սիրեր, վստակի համոզուած եմ թէ լեզուն գրելով կը բարւոքի եւ կ'ազնուանայ մանաւանդ քան նորա վրայ խօսելով, կարելի չէր առանց պատասխանի անցնիլ Մամուրեան էֆէնտիի նման հաղուադիւտ դրաքիտի մը գիտողութիւններն, որոյ խօսքն գրական հրապարակի վրայ այնքան մեծ կշիռ ու արժէք ունի իրաւամբ : Ուստի կը փութամք մեր պատասխաններն ներկայացնել խոնարհաբար մեծատաղանդ խմբագրին գիտողութեանց :

Մեք անձանօթ չեմք լեզուաբանական օրինաց, գիտեմք թէ լեզուներն մի եւ նոյն վիճակին մէջ չեն յարատեւեր, թէ նոքա կեանք մ'ունին իբրեւ կենդանի մարմին, թէ նոքա կը ծնին, կը զարդանան, կ'անկանին, նորոց ծնունդ կուտան, ի մի բան կը փոփոխին ազդուելով ժամանակին ու պարագայից ներդրութենէն : Գիտեմք նաեւ թէ Հայ լեզուն ալ ի մէջ այլոց՝ ունեցած է իւր կերպավորութիւններն եւ թէ այսօրեայ լեզուն չնմանիւր այն լեզուին զոր դարերով յառաջ կը գրէին եւ կը խօսէին Հայք : Զայս գիտեմք, եւ հետեւապէս երբ ժողովրդեան համար կը գրեմք՝ արդի լեզուն կ'ընտրեմք, անով կը խօսեմք ժողովրդեան առջեւ, անով կը գրեմք հրապարակի վրայ : Զարաչար կը դատէ Մամուրեան էֆէնտիին երբ կը կարծէ թէ մեր գործածած լեզուն աշխարհիկ չէ եւ թէ երկակենցաղ ու անհարազատ գրաբար մ'է այն : Եթէ այդ լեզուն պէտք չէ կոչել աշխարհաբար, ապա ուրեմն պէտք չէ նսեւ աշխարհաբար անուանել Մամուրեան էֆէնտիի լեզուն, քանի որ մին եւ միւսն մի եւ նոյն քերականական օրինաց վրայ հիմնուած են ու մի եւ նոյն լեզուական ձեւերն ունին, եւ քանի որ մին հասկըցողն անպատճառ միւսն ալ կը հասկնայ եւ մեր լեզուն չըմբռնողն անկարելի է որ ի միտ առնու Մամուրեան լեզուն : Ստուգիւ ինչ կը պակսի մեր լեզուին աշխարհաբար լինելու համար. հոլովներ, բայից խոնարհմունք, համաձայ-

նութիւնք, յօդերու եւ նախադրութեանց կիրառմունք ունէր յար եւ նման աշխարհաբարի սովորութեանց անթիւ են անդ եւ լեզուին հիմն կը կազմեն ու անոր իւր նկարագիրն կուտան: Ահա կը բանամ էջ մ'ըստ բախտի (49^{րդ}) եւ կը շարեմամէն բառ եւ ոճ որ աշխարհաբարի գրողն կը կրէ. «Սպասաւորին սաշտոնն կը կատարես, հայրդ, ինքզինք, կը տեսնէ, որդիէ, պատիւ բերել, քաղաքացւոց առջեւ, մայրդ, առաջին տարիներէդ, ունայն յոյսերով, կը խաբէր, կը գանգատէի, ընթերցման մէջ, կը լինէիր, կը լինի, չսարկր, սրտին մէջ, չցանկար, երբ, խնամք տարած, իմ վերայ, դպրոց զրկած լինէր, դաստոտուններ բռնած, սլանդովապետէն տարբեր, անձ, կը լինէի, անխօսուկ, մտեցաւ, դրան, գոչեց, նորա ետեւէն, կը ճանչեմ, ոգիդ, գործիդ նայէ, այնպէս որ, չարժանանաս, մոքէդ մի անցընէր, տունս հարս բերել, ասլեցայ, մարդոց հետ վարուիլ, պարոններն ու տիկիւններն, որ գոհ մեկնին, օտարականներն, հարս մ'ալ նոյնն ինձ փոխարինէ եւ քաղցրացնէ, իմ սյնքան յօգնութիւններու, պէտք է: » Ահա 85 բառ մի միակ երեսի վրայ որ աշխարհիկ քերականութեան մ'ամէն կազմական եղանակներն կը ներկայացնեն. մնացեալներուն մի մասն հատարակաց է գրաբարի եւ աշխարհաբարի, եւ մի փոքր մասն աւելի գրաբարի յատուկ:

Ամէն մարդ գիտէ թէ մեր աշխարհաբարին ու գրաբարին մէջտեղ անանցանելի պատնէշ մը կանգնուած չէ իբր երկու էապէս տարբեր լեզուներու մէջ. մի եւ նոյն լեզուին հին ու նոր ձեւերն են, եւ ո՛չ միայն անբանաւոր չէ որ նորն փոխառութիւններ ընէ հինէն, այլ եւ իրողութիւն մ'է այս փոխառութիւն, զի յորմէ հետէ ռամիկ լեզուն սկսուած է գրադէտներէն ի կիր արկուիլ իբրեւ գործի գաղափարաց բացատրութեան, անթիւ փոխառմունք եղած են գրաբարէն որք տակաւ ռամիկ լեզուին կերպարանն ու գոյնն փոխած են եւ այսօրեայ գրական աշխարհաբարն զետեղած գրաբարին ու ռամկօրէնին սահմանաց վրայ, այնպէս որ մեր գրական աշխարհաբարն դարձեալ գրաբար է ռամիկն համար որ չէ կարող կատարելատէս հասկնալ զայն մինչեւ որ չուսումնասիրէ: Այսպէս գրաբար անուններ ու ածականներ, դերանուններ, հոլովներ, բայեր խոնարհման ինչ ինչ ձեւե-

րով, նախադրութիւններ, մակբայներ, շարկապներ, բառից առմունք եւ ոճեր հեազհետէ մտած են ուսմիկ լեզուին մէջ ի ձեռն գրադիտաց, տակաւ ճոխացուցած ու բարեխաւած արդի լեզուն եւ զայն յարմարագոյն գործած են գաղափարաց ու զգացմանց յատակ ու գեղեցիկ բացատրութեան: Այս փոխառումներ, որք անտարակոյս ժամանակին յանդուգն թուած են եւ ուսմիկ ականջաց նորօրինակ հնչած, կամաց կամաց զետեղուած են լեզուին մէջ եւ նոյնացած նորա հետ եւ այսօր մասն են աշխարհարարի մարմնոյն: Ամէնէն ջերմ աշխարհաբարեանն այսօր չհաւանիր իր լեզունէն մէկգի նետել այդ փոխառութիւններն, վասն զի նոքա անհրաժեշտ դարձած են եւ ի բաց նետուելով պիտի գրկէին գրողն բացատրութեան կարեւոր գործինքէն ու գոյներէ: Աստի այն բառեր ու ձեւեր, որք հասարակաց եղած են երկու լեզուներուն, եւ որք ամէն գրողի գրչին տակ կը տեսնուին, թէ՛ աշխարհաբարեան յորջորջուի գրողն թէ՛ դրաբարեան:

Իսկ գալով այն համեմատաբար սակաւ զուտ դրաբար մասին, ո՞վ իրաւունք ունի դատապարտել զմեզ՝ քանի որ մեր ըրածն այն իսկ է՝ զոր մենէ առաջ գրողներն ըրած են, թերեւս եւ նոյն ինքն Մեծ. Մամուրեան որ քան զմեզ շատ յառաջ սկսած է գրիչ շարժել եւ հետեւապէս մին եղած է աշխարհաբարի նորոգիչներէն: Ո՞վ կրնայ անդեւ թէ փոխառութեանց ժամանակն անցած է, եւ եթէ ոմանք պընդեն իսկ՝ կը գտնուին այլք որ այնպէս չհամարին եւ գրելու ատեն պէտքն զգան դիմելու աղբիւրին. ճաշակի խնդիր մ'է այս որ կրնայ զանազանիլ այլ եւ այլ գրողներու վերայ: Անշուշտ այս նոր փոխառութիւնք եւս պարտին իրենց սահմանն ու չափն սեննալ, ապա թէ ոչ անհամ եւ անճաշակ կը լինին եւ լեզուի ընդհանուր յատակին վերայ կ'երեւին կարի աններդաշնակ ու չեն հալիր ու միանար նորա հետ: Ճաշակի սլակասութիւն մի կը լինէր այս, ինչ որ չէ կարող ընել գրագէտ մի որոյ հանգամանաց գլխաւորներէն մին ճաշակն է, վասն զի գրագէտք կրնան տարբեր ճաշակներ ունենալ՝ բայց չեն կրնար բնաւ ճաշակ չունենալ, այսինքն վայելուչն ու գեղեցիկն զգալու կարողութիւնն: Այն ատեն մի այդպիսի գրուած՝ ընդհանուր ճաշակի դէմ մեղանջելով՝ բնաւ

ընդունելութիւն չգտնէր ու կը մերժուի ամէնէն, բայց այս չէ՛ եղած մեր գրուածոց բախան, որոց լեզուն չառք հետեւելի իսկ գտնելու պատիւն բրած են մեզ: Եւ ի՞նչ են այս այնքան դատապարտելի նորանշան փոխառութիւնք, ոչ յանգով աներեւոյթի սեռականներ, դերանուններ, ինչ ինչ ոճեր, նախադրութեանց ինչ ինչ կիրառումներ, եւ բայից խոնարհման հազուադէպ մի քանի հին ձեւեր: Այս ամէնն լեզուին ընդհանուր նկարագիրն, որ աշխարհիկ է, չփոխեր ընաւ: Սոյն օրինակ գրաբար ձեւեր, դեռ ոչ բոլորովին ընդհանրացած, դժուար չէ գտնել եւ Մամուրեան էֆէնտի գրուածոց մէջ եւ նոյն իսկ այն յօդուածոյն յորում կը դատախտէ մեր գրաբարեան հակումներն: Թուենք. «Շնորհիւ Ռ. Պերպերեանի (յատկացուցիչն յատկացեալն յետոյ դըրուած), մի լեզու, պարսէր լինել, եւ լեզուն (լեզուն ալ), մի հրաշալիք, մի նորագոյն պատուաստ, ի բաց նետէր, կ'առնուր, լինելով, ունի է, պարսէր ընել, հեշտ չըմբանէ նա, հարկ լինի վարագործի գիտութիւնն եւս, ի կասար հանել, հաւասք կ'ընծայեմք, որ զինքն ի շնորհիւն եւ բնութիւնն յիմքն կ'զգար:» Զենք թուեր գոյականաց ու դերանունաց գրաբարածեւ հոլովումներն որք անթիւ են: Զանց կ'ընենք նոյնպէս յառաջ բերել այն գրաբար ձեւերն ու ոճերն զորադրած եմք Արեւելեան Մամուր նոյն թուոյն ուրիշ խմբագրական յօդուածոց մէջ: Արդ, որովհետեւ Մամուրեան էֆէնտի լեզուն այս գրաբարեան ձեւերն ունի, հարկ է նորա լեզուն անուանել մի «անհարազատ ու երկակեցեալ գրաբար», «սրբապղծութիւն եւ աղաւաղում արարատեան լեզուի», «յետադիմում» եւն: Քաւ լիցի մեզ որ զՄամուրեան էֆէնտի գործով եւ գրով յառաջդիմութեան ամէնէն եռանդուն գործաւորներէն եւ հայ գրականութեան պարծանքներէն մին կը համարիմք:

Եթէ Արեւելեան Մամուր Մեծայարդ խմբագիրն այս գրաբար ձեւերով գրաբարին յարութիւն տալ կը փափաքի, մենք ալ կրնամք նոյն կարգէն սեպուիլ, իսկ եթէ իւր մասին մի այդպիսի փափաք չտածեր, իրաւունք չունի մեզ նման տենչ մի վերագրելու: Մենք գիտեմք որ գրաբարն իր ժամանակն բրած անցուցած է. նոր ժամանակին նոր լեզու,

նոր ոճ հարկաւոր է . հետեւաբար չեմք վաւաքիր եւ կարելիութիւն իսկ չեմք տեսներ ըստ մեզ որ Ե . դարու լեզուն իւր բոլոր ձեւերովն , քերականական բոլոր կազմածովն վերականգնանայ , բայց այս ըսել չէ թէ այդ լեզուն խոտելի է իւր ամէն ձեւերով , իւր ամէն մասամբ . ընդհակառակն համոզուած եմք թէ , որպէս ցարդ , տակաւին կարող է՝ իրեւ հնորեայ գանձարան հայկական լեզուի ճոխութեան ու աւանդարան հայ ցեղի հանճարոյն ու ոգւոյն՝ ոգեւորել նոր լեզուն ու նստատել նորա զարգացման , ճոխութեան , կատարելագործման : Նոքա որք իւրեանց ճաշակէն առաջնորդուած կ'աշխատին այս գործոյն՝ պէտք չէ որ լեզուի ալաւողիչներ սեպուին քանի որ ոչինչ կը կցկցեն ու կը հնարեն ըստ քիաց , այլ յարգանքն ունին լեզուական ու լեզուաբանական օրինաց եւ աւանց ի նոցանէ խոտորելոյ կը ջանան աղնուացնել գործին զոր ունին ի ձեռին : Իրաւ է որ ժողովուրդն է « լեզուի հեղինակն ու խօսնակն » , ինչպէս կ'ըսէ Մամուրեան էֆէնտի , բայց այս մասնակի ճամբատութիւն մ'է , եւ լեզուի կազմութեան մէջ ժողովրդեան զերն հաստատելու ատեն՝ չմոռնանք նշանակել նաեւ գրագիրին զերն , որ մեծ է : Գրագէտն առ ժողովուրդն կ'երթայ եւ սարտի երթալ բայց նաեւ գծողովուրդն ալ առ ինքն կը քարչէ : Խառնէն աւելի ընդարձակ գաղափարաց տէր , քան զայն աւելի նրբազգած , աւելի գեղասէր ու ճաշակաւոր , աւելի տրամաբան , գոհ չէ ռամիկ լեզուին աղքատութենէն ու անկանոնութենէն , եւ սովորաբար ծանօթ ազգային կամ օտարազգի եւ մերթ եւ ազգային եւ օտարազգի կատարելագոյն դպրութեանց՝ հետեւողութիւններ ու փոխառութիւններ կ'ընէ անոնցմէ՝ ընդ համար իւր բացատրութեան ու ճաշակի պիտոյքն , եւ այսպէս կ'ընդլայնէ ու կը հարստացնէ իւր ձեռքին տակ ունեցած լեզուն եւ զայն դրական աղնուութեան կը հանէ , որ այլ եւս այն նախնական աղքատիկ ու անհարթ բարբառն չէ , թէ եւ հիմնապէս նոյնն ըլլայ , եւ որոյ ձեւոց մի մասն նոյն իսկ ժողովրդային լեզուին մէջ կը մանէ , վասն զի ռամիկն ալ՝ իւր գեղջուկ բարբառէն դժգոհ՝ միշտ ազնուագոյն լեզու մի խօսիլ կը նկրտի : Այսպէս եղած է , զոր օրինակ , Գաղիարէնի համար որ՝ ժողովրդեան ձեռքով

ռամիկ Լատիններէնէն հիմնապէս կազմուելէ յետոյ՝ դատական Լատին եւ յոյն լեզուաց հմուտ գրագիտաց ձեռքով ճոխացաւ անհամար նոր բառերով, ձեւերով ու ասութեամբք, արգիւնք հետեւողութեան եւ փոխառմանց։ Այսպէս եղած է նոր յունարէնի համար որ իւր գրագիտաց մշակութեամբ այնքան մերձեցած է հին աղբիւրին ու այնպիսի նոր կորով ու գեղ միանգամայն ստացած։ Նոյնն կարող եմք ըսել ուրիշ լեզուաց համար։ Գրագէտն ստուգիւ իւր ժամանակի լեզուն կը խօսի, բայց մի գրական լեզու կը խօսի որ բարձր է ռամիկն լեզուէն եւ որ մասամբ իւր ու իւր նախորդաց գործն է։ Քանի որ գրականութիւն կայ մի ժողովրդեան մէջ, անդ ամէն ատեն մի գրական, մի գրաբար լեզու կայ առաւել կամ նուազ տարբեր ռամիօրէնէն, եւ մեր գրոց ու լրագրաց աշխարհաբարն մեր այսօրեայ գրաբարն է որ հարկաւ պիտի տարբերի ռամիկ բարբառէն քանզի մասամբ գրագիտին գործակցութեան արգիւնքն է։

Ներուի մեզ ըսել թէ Մամուրեան էֆէնտի կը սխալի երբ կը կարծէ թէ Հերման եւ Դուրոքա ի բնագիրն այնպիսի ոճով գրուած է որ «Ժողովրդեան հպելի եւ իմանալի է», եթէ «ոճ» ըսելով «լեզու» կը հասկնայ, ինչպէս իւր գրուածէն կը մակարերուի. վասն զի Հերման եւ Դուրոքա ի բնագիրն լեզուն այնքան բարձր գրական Գերմաներէն է որքան կարելի է երեւակայել, եւ անկարելի է որ անգրագէտ ժողովուրդն զայն լիովին հասկնայ։ Արդէն յայտնի է թէ չկայ երկիր մ'որ ժողովուրդն այնքան այլ եւ այլ ռամիկ աղաւաղ բարբառներ խօսի որքան ի Գերմանիա։ Ստուգիւ կէօթէի նպատակն էր մի ռամկային վէպ գրել, բայց ո՛չ ռամկախօս, որովհետեւ այլ է նիւթն՝ այլ է լեզուն։ Կէօթէ ուզած է ժողովրդային կեանքի պատահարներէն մին նիւթ առնուլ գրական մի բարձր սեռի՝ ցոյց տալու համար թէ եւ անդ կը գտնուին զգրագէտն ներշնչելու կարող եւ արժանի բաներ։ Հետեւաբար մեզ չպատշաճիր այն ստգտանք որով զմեզ կը մեղադրէ Մամուրեան էֆէնտի թէ Կէօթէի չեմք հետեւած՝ գործածելով մի այնպիսի ոճ զոր ժողովուրդն չըմբռներ հեշտիւ։ Վէպին գրագիտական ազնուութիւնն հարկ կը դնէր մեր վերայ աւելի մշակեալ, աւելի տրամաբանական, աւելի գրական լեզու մ'ի կիր արկանել։

Գրական այսպիսի լեզուի մի կաղմութեան պարտի աշխատիլ ամէն դրող, եւ մեք այս պարտքն կը կատարեմք մերով-
ոանն, իրրեւ յետինն հայ գրողներու, ջանալով ըստ մեզ
բարեւոքում ի գործ դնել արդի աշխարհիկ հայ լեզուին մէջ
որ՝ չէ կարելի ուրանալ՝ պէտք ունի նստաւորն բազում բա-
րեկարգութեանց ու մշակման եւ որ հետի է մի դէթ յարա-
բերաբար հաստատեալ ու վերջնական ձեւ առած լեզու լի-
նելէ, եւ թող տալահով լինի Մամուրեան էֆէնտի թէ « նա-
խապաշարմունք եւ հալածանքի երկիւղ » չեն կարող բնաւ
ազդել մեր վերայ եւ ներշնչել մեզ մեր ուղղութիւնն : Ծան-
րագոյն պարագայից մէջ իսկ արհամարհած եմք մեք զայնու
եւ հետեւած անվեհեր մեր ներքին համոզմանց, ուր մնաց
լեզուական խնդրոյ մէջ որ, ինչպէս ինքն եւս կը խոստովա-
նի, տեսական խնդիր մ'է եւ ամէնէն երկչոտին անդամ հարկ
չթողուր վարագուրել իւր սկզբունքներ :

Ռ. Յ. ՊԵՐՊԷՐԵԱՆ

ՄԱՐԴԻԿ ԵՒ ԻՐ Ք

24 յնոյեմբեր, 1883

Սիրելի ընթերցող, որպէս դուշակած էի՝ Տիկին Տիւնարի
վէպը մեծ աղմուկ հանեց, քննադատներ եւ քննադատու-
հիններ տապալէզ բերաւ որոց մին այս կողմ քաշեց զայն եւ
միւսն այն, ու այս առթիւ կնոջ բնութեանն ու պաշտաման
վրայ խնայատարական տեսութիւններ ի լոյս եկան օրագրոց
եւ հանդիսից էջերուն մէջ : Ես չափով քննադատեմ զՄայսա .
բաւական թեր ու դէմ կարծիքներ յայտնուեցան, որոյ մէջ
ճշմարիտ դատաստաններ կային թէ ի գովեստ եւ թէ ի
պարսաւ : ինչպէս նաեւ չափազանց կողմնակալ կամ չափա-
զանց խիստ դատողութիւններ : Լսաւ իս, այս վէպն երկու

«արքեր մասեր կը պարունակէ, մին վիպական եւ միւսն ի-
մաստասիրական, որք՝ նման երկու գետերու որք զուգընթաց
բայց առանց իրար խառնուելու կ'երթան՝ կը շարունակուին
գործոյն բովանդակ ընթացքին մէջ իրարմէ զատ ու մեկին։
Կրնայ ըլլալ որ մին միւսոյն առթիւ գրուած լինի, բայց չեն
գրուած իրեւ միմեանց հաստատութիւն կամ մեկնութիւն։
Վասնզի յայտնապէս կը տեսնուի թէ Տիկին Սիրայի փիլիսո-
փայական խորհրդածութիւններն մեծ կապ ու յարաբերու-
թիւն չունին վէպին դէպքերուն հետ ու իբր անկցորդ ու
անճաշ դրուագներ կուգան ընդհատել մերթ վիպաստու-
թեան թելն։ Սիրա իմաստասէր մ'է տեսութիւններով լեցուն
որ մարդ կը փնտռէ պարզելու համար իւր համոզումներ ու
Քիտսի մէջ՝ խօսակից չգտնելով՝ կը գրէ զանոնք իւր բարե-
կամուհւոյն Մայտայի որ՝ իւր տարփանօք զբաղեալ՝ բնու
կարեւորութիւն չտար անոնց ու չպատասխաներ երբեք՝ չա-
րունակելով միայն իւր սրտի գաղտնեաց ու յոյզերուն խոս-
տովանութիւնքն, մերթ վարմանալով անշուշտ ինքնին Սիրայի
վրայ եւ՝ եթէ Մսլիէր կարգացած էր՝ նմանեցնելով զայն մի
քիչ իւր մտքին մէջ Բանքուս փիլիսոփային որ գլխարկին
ձեւին, Արիստոտէլի ու հաւաքաբանութեան վրայ կը խօսի
Սկանարէլին երբ «ա կ'երթայ խորհրդակցիլ իրեն հետ իւր
ամուսնութեան հաւանական հետեւանաց վրայ։ Արդ, Տի-
կին Տիւսարի վէպն ա՛յնքան խիստ քննադատմանց չափաի են-
թարկուէր եթէ բանադատք նշմարած լինէին այս կէտն ու
ըստ այնմ բաժնած իրենց քնութիւնն. այն ատեն վէպն ա-
ռանձին պիտի քննուէր՝ ո՛չ իբրեւ գործնական օրինակ հե-
ղինակին սկզբանց, ու առանձինն անկախ պիտի դատուէին
իմաստասիրական վարդապետութիւնք, ու չատ հաւանակա-
նաբար այս անշատումէն պիտի չահէին երկու մասերն ալ։
Բայց պէտք է խոստովանիլ թէ հեղինակն ինք անգլի տուած
էր այս անբաժան քննութեան՝ յայտարարելով իւր յառաջա-
բանի մէջ թէ ուզած է վէպի ձեւին տակ մարտնչիլ նախա-
պաշարմանց ու անիրաւութեան դէմ ու կնոջ իրաւունքներն
պաշտպանել։ Սակայն, ինչ որ ալ լինի, ինչ որ ալ լինին
գործոյն այս թերութիւնք, Տիկին Տիւսար շնորհակալութեան
արժանի է՝ վասնզի կը յուզէ մեծ խնդիր մը, կնոջ խնդիրն,

եւ կնոջ խնդիր յուզելն ընտանեաց խնդիր յուզել է, այսինքն մարդկային ընկերութեան հիմանց. շնորհակալութեան արժանի է նա՝ վասնզի ազատութեան խնդիր կը յուզէ, այսինքն յառաջդիմութեան: Իւր պահանջումներուն մէջ իմաստասէր Տիկինն կրնայ՝ ըստ ոմոնց՝ ծայրայեղ լինել, բայց նա յառաջդիմական մ'է միշտ, ազատութեան անվեհեր ասույթան մը, նոր ժամանակը կը ներկայացնէ նա իւր ազատասէր իղձերով եւ ո՛չ անցեալն իւր ստրկամիտ ոգիով. կրնայ նա համոզիչ ու պայծառ եղանակաւ պաշտպանած չլինել իւր դատն, բայց իւր դատն իւր չքմեղութիւնն է եւ այդ դատն կայ ու վեհ դատ մ'է այն, վասնզի տկարին անտեսելոյն դատն է: Շնորհաւորութեան արժանի է Տիկին Տիւսաբ իւր գրական տաղանդին համար. կրնայ նա իւր նամակներն մի քիչ ուռուցիկ շարադրած ըլլալ եւ՝ թատրերգակ Պէշիկթաշեանի աշակերտ՝ մի քիչ թատերական բովիւն ու դիւցազնական չեղտ դրած լինել զգացումներու ու մտածման բացատրութեան մէջ. բայց հեղինակ կին մ'է նա միշտ, ճաշակի ու երեւակայութեան աէր, խորհող եւ զգայուն, եւ՝ չկրնար ուրացուիլ՝ աննման էջեր կան իւր գործոյն մէջ, աննման պատկերներ կան անդ, ինչպէս Հերանոյշին պատկերն զոր ա՛յնքան տխրանոյշ նկարած է որչափ բնութիւնն մեղամաղձոտ ու գեղեցիկ կը կերպարանէ աշունը:

Բայց կը մոռնամ թէ նպատակս Մայսայի վրայ խօսիլ չէր այսօր. կ'ուզէի, ազնիւ ընթերցող խօսիլ այն մի քանի առիթաւ ու անհեթեթ կարծիքներուն վրայ որք նորա առթիւ արատայայտուեցան յոմանց քննադատից կանանց սեռին նկատմամբ: Երբեմն քննադատութեան փափաքն հեռուն կը տանի զմարդ եւ կը մոլորեցնէ: Ոհ, որչափ դժուարին է լաւ քննադատ մ'ըլլալ՝ չլինելու համար անարդար կամ շողոքորթ, թափանցելու համար քննադատեալ երկասիրութեան ոգւոյն, ճանչելու համար հեղինակին գաղափարաց խորն ու անոր գրական արուեստին կերպն ու հնարքն, չանտեսելու համար գեղեցիկութիւններն ու զգալու ճշմարիտ թերութիւններն, զանազանելու համար նիւթն ու ձեւն, էականն ու երկրորդականն, ու որոշելու ճշմարիտ ու ապագայ ունեցող հեղինակն անո՞ճ անարուեստ գրողէն: Ամէն գրական գործ բա-

ցատրութիւնն է կարգ մը գաղափարաց որք նորա կմախքը
կը կաղմեն, եւ այդ բացատրութիւն կը ներկայացնէ մի գը-
րական արուեստ: Քննադատն թէ՛ գաղափարները պիտի
քննէ թէ՛ արուեստն: Ուրեմն նա պարտի վտրած ըլլալ այդ
գաղափարներն, նա պարտի հմուտ ըլլալ այդ արուեստին,
որպէսզի լոյս ծագի այդ գաղափարանէն ու տալնորդէ մա-
տենագրին: Բայց քննադատութիւնն ալ գրականութեան հետ
զուգընթաց է, եւ սա տակաւին յետնեալ ու անկատար լի-
նելով մեր մէջ՝ ի հարկէ նա ալ պիտի լինի այնպէս. c'est en
forgeant qu'on devient forgeron, գրողներն գրելով ու քննա-
դատներն ալ քննադատելով պիտի լինին լաւ մատենագիր ու
քաջ կրիտիկոս: Ինչ կարծիքներ յայտնուեցան, Աստուած
իմ, պիտի ըսէի ինչ հայհոյութիւններ. եւ միթէ՛ հայհոյու-
թիւն չէ՞ ըսել թէ « ընկերական կենաց մէջ կինն թշուա-
սութեան եւ անիծից տարր մ'է միայն եւ ոչ այլ ինչ » կինը
մի միայն թշուառացիչ ու անիծաբեր էակ համարիլ,
մինչդեռ երբ մանուկ է մարդ՝ իւր մօր քով միայն երջանիկ
է նա. երբ երիտասարդ՝ իւր սիրականին քով. երբ հասուն
այր՝ իւր ամուսնոյն քով. մինչդեռ կնոջ անոյշ ծայրը մեր
կրքերը կը խաղաղէ, անոր ժպիտը մեր վշտերը կ'ամուքէ, ա-
նոր համբոյրը մեր ճակատու կնճիւղն կը փարատէ, անոր
գգուանքն կը թեթեւէ մեր բեռն ու կը սրտապնդէ զմեզ
կենաց կուռոյն մէջ: Կայ արդեօք աւելի անոյշ բառ քան
մայր, քոյր, ամուսին, դուստր բառերն, եւ կանայք են որ
այդ քաղցր եւ նուիրական անուանց տակ կը ծառայեն եր-
ջանկացնելու մեր օրերն: Մօր կաթ չէ՞ ծծած արդեօք այն
որ արտասանեց այդ պժգալի ու քստմնելի վճիռն. արդեօք
չէ՞ խաղացած հրեշտակադէմ անբիծ քրոջ մը հետ, արդեօք
չէ՞ սիրած երբեք եւ պարկեշտ կուսի մ'աչքերուն մէջ չէ՞ կալ-
դացած իր կեանքը, իր երջանկութիւնը, սպասելով որ յաւէտ
միացնէ իւր կեանքն նորա կեանքին հետ ու կազմէ անով բոյն
մը սուրբ հեշտութիւններու:

« Կինն օտարական է բոլորովին քաղաքակրթութեան այն
հսկայ շէնքին որ այր մարդն իւր արիւնովն, իւր քրտամբն
կառուցած է. » կըսէ քննադատն, ու կ'անդիտանայ թէ կինն
է գլխաւոր գործի քաղաքակրթութեան: Որչափ աւելի գգու-

յուն եղած է այրն կնոջ հրապոյրներուն, որչափ աւելի կնոջ ազդեցութիւնն աւելցած առն վրայ՝ այնքան եւս մեղմացած է մարդոց վայրենութիւնն. այնքան բարքերն ազնուացած ու քաղաքակրթութիւնն քայլ առած է. եթէ այրն մարմնական ուժով դերադնցած է՝ կինն շնորհօք եւ գեղեցկութեամբ գերիվերոյ եղած է. եթէ այրն մտայ ստեղծիչ յատկութիւններով հզօր եղած է՝ կինն որտով ու բնազդուններով առաւելակշիւթիւն ունեցած է. եւ կարելի է ըսել թէ գեղեցկութիւնն մի ոյժ է, թէ սիրտն մի զօրութիւն է, եւ թէ սոքա չեն ունեցած իրենց բաժինն քաղաքակրթութեան գործոյն մէջ: Թողունք սր նախնական ընկերութեանց մէջ կինն եղած է մանաւանդ գլխաւոր աշխատող կենաց պիտոյքն հայթայթելու եւ գոհացնելու համար եւ ընդունինք թէ իւր դերն կայացած լինի լոկ ամուսին եւ մայր լինելու մէջ, բայց փոքր ինչ է արդեօք առն գործունէութեան վրայ այս երկու պաշտօններն վարող կանանց ազդեցութիւնն. կարելի է ուրանալ մօր դերադոյն ներգործութիւնն մարդկային նկարագրին՝ բնաւորութեան կազմութեան վրայ, եւ ամուսնոյն ներգործութիւնն իր էրկան ամենօրեայ ընթացքին ու գործոյ վրայ: Կինը չերեւիր յաճախ, բայց յաճախ մարդը որ կը խօսի կը թարգմանէ կնոջ գաղափարները, մարդը որ կը գործէ՝ կ'իրականացնէ կնոջ ներշնչումներն: Որչափ մեծագործութիւնք տեղի չպիտի ունենային եթէ չլինէր կինն ներշնչող: Սակաւ կոչուած սկանդինաւեան հինօրեայ վիպաց մէջ կը տեսնուի Հարոլտ անուն թագաւոր մ'որ կը սիրահարի աննշան սեպուհի մը աղջկան ու նորա ձեռքը կը խնդրէ. Ժիւսա (այս է աղջկան անունն) կը մերժէ կամ կը յետաձգէ իւր հաւանութիւնն ըսելով. «Ըրէ՛ նախ առաւել քան զօր ըրած ես ցարդ. ի գլուխ հանէ Նորվեկիոյ նուաճումն, եւ այն տանն կ'ընդունիմ գրեզ ինձ փեսայ:» Այսպէս քանի սիրուած աղջիկներ յայտնի կամ լռելեայն ըսած են իրենց սիրողներուն, «Գնա՛, աշխատէ՛, մեծցիր ու եկուր խնդրել զիս»: Նա որ մի ճամբարիտ սիրով սիրած է արժանաւոր ու վեհ՝ կոյս մը՝ նա՛ զգացած է թէ այդ սէրն որչափ յառաջ մղած է զինքն, որչափ խրախուռած իւր ձգանց մէջ ու նպաստած իւր բարձրացման: Քանի՛ հնարիչներ, արուեստագէտներ՝ իրենց կա-

նանց քաջալերութիւններովն զօրացած՝ կրցած են յազմել վհատութեան եւ ի գլուխ հանել իրենց գիւտն կամ հրաշակերտն։ Կինն — համեստ պարկեշտ կինն — քննադատին կարծածին պէս՝ «իբրեւ ընկեր այր մարդուն՝ նորա անկման միայն ծառայած» չէ՝ ընդհակառակն բարձրացուցած ու ազնուացուցած է զնա՝ նորա հնարագէտ ոգին գրգռելով եւ ի ստեղծագործութիւն գրգռելով Սէրն ամէն կարգի մէջ արգասաւորութեան առաջին պատճառն է, եւ կնոջ սէրն — գեղեցկին սէրն — ճարտարութեան ու դեղաճարտարութեան մէջ ստեղծիչ հզօր տարր մ'եղած է միշտ։ Սակայն կանայք ուղղակի գործունէութիւն ալ ունեցած են ընկերային կենաց ու յեղաշրջմանց մէջ. իրաւ է որ պատերազմող սեռը նոքա չեն — ինչ որ լաւագոյն է թերեւս —, բայց գիտցած են ի հարկին տրիւն թափել հայրենեաց համար, պաշտպանել իրենց վառարաններն, թշնամւոյն դէմ ի մարտ խրախուսել իրենց ամուսիններն ու որդիքն եւ իրենց արցունքներով լուսլ հայրենեաց վէրքերը։ Սպարտացի մայրը երբ վահանը կը յանձնէր իր որդւոյն որ ի պատերազմ կը մեկնէր՝ կ'ըսէր «կամ տակը կամ վրան»։ Գերմանացի կանայք՝ Հռովմայեցւոց դէմ պատերազմին մէջ՝ կը նետուէին արեանց դաշտն, կ'սպաննէին փախստեայններն ու հալածիչներն, եւ երբ կը տեսնէին թէ բախտը կը մատնէր զիրենք, անձնասպան կը լինէին խոբովին չարելու համար հայրենեաց անկախութեան վրայ. կարքեղոնացի կանայք աշարան կը հիւսէին իրենց մագերէն ի պէտս հայրենեաց փրկութեան...։ Յայտնի է թէ Քրիստոնէութիւնըն ընկերային մեծ յեղափոխութիւն մ'եղած է ու խորապէս յեղաշրջած բարքերն. լաւ ուրեմն, ո՛չ ասպէն կանայք, մարտիրոսուհիք, մեծ դեր խաղացին նորա ծառայման ու հաստատութեան գործոյն մէջ, եւ այսօր Քրիստոնէական եկեղեցին կը տօնէ բազում սրբուհիներ որ քաղաքակրթիչ վարդապետութեան մը համար չվարանեցան իրենց անձը տալ տանջանաց, մահուան։ Եւրոպացի գունդ գունդ կանայք Գրուքեան ֆեց, Սիօնի Տիկնակց, Խըսիսիակց եւ այլ տնուններու տակ կը սլափն աշխարհ մարդկութեան տոնելու համար սէր եւ լոյս։ Գաղիական յեղափոխութեան ատեն կանանց կատարած դերն անձ անօթ չէ պատմագիտաց։ Գրա-

կան ակումբներ՝ տաղանդաւոր եւ մեծաշուք տիկնանց նա-
խագահութեան ստակ քանի՞օն նպաստած են գեղեցիկ դպրու-
թեան զարգացման։ Անթիւ կանայք ձեռագործ արուեստով
կը պարտաւին։ Թատերական եւ երաժշտական ասպարէզներ
ու մէջ անհաւատարեւի են դերասանուհիք եւ զուսանուհիք։
Ուսուցչութեան մէջ յեւրոպա եւ ի Միացեալ Նահանգս օր
քան զօր կ'ստուարանայ վարժուհեաց թիւն որ արդէն մեծ
է անդ, եւ տաղանդաւոր հեղինակուհիներ անդակաւ եղած
են Սափփոյներէն մինչեւ Ժօսէ Սան եւ Թիկին Տիւտար։
Եւ ելնել ըսել թէ կինն «խրճիթ մը չունի այր մարդուն մե-
ծագործութեանց քով, կէտ մ'իսկ չէ աւելցուցած ահագին
հատորներու մի էջին վրայ . . .»

Այս քննադատից ջղերուն կը դպի եթէ ըսես թէ կին մար-
դը հաւասար է այր մարդուն. խկոյն կ'ելնեն կը գօչեն.
«Ո՛ր է այդ հաւասարութիւնն, չէ՞ք տեսներ, այրը զօրա-
ւոր է, այրը ստեղծագործ հանճար մ'է եւ եւ» . եւ չեն մը-
տածեր թէ հաւասարութիւն չնշանակեր նոյնութիւն. կինն
հաւասար է առն, բայց տարբեր է ի նմանէ. կան բաներ յորս
առաւելութիւն այր մարդուն կը պատկանի, եւ կան բաներ
յորս գեղազանցութիւնն կնոջ բաժինն է ըսի. այրն ոյժ ունի
մարմնոյ, դնդերաց, եւ ստեղծագործ զօրութիւն ունի մտաց,
բայց կինն ալ հրապուրիչ գեղ ու ամօթլեւած շնորհ կը բերէ
յանձին եւ սիրտ մ'ունի աղբիւր սիրոյ, գորովոյ, անձնուի-
րութեան. այրն բանականութիւնն է խիստ, կինն զգացումն
է խանդավառ. նա գիտութիւնն է, սա բանաստեղծութիւնն.
մին խնամասիրութիւնն է, միւսն՝ հաւատքն. առաջինն կը
դործէ, երկրորդն կը ներշնչէ. երկօքին կարեւոր, երկօքին
անհրաժեշտ միմեանց. այսու կը հաստատուի երկոցուն հա-
ւասարութիւնն։ Ու միթէ տրամադանակա՞ն է ըսել թէ «եթէ
կինն ի բնէ ունենար այն հաւասարութիւնն զոր ոյսօր կը
պահանջէ՝ իւր դիրքն շատոնց ի վեր ձեռք բերած պիտի լի-
նէր» . Այս հաշուով պէտք չէ որ գտնուին իրաւագիրի մար-
դիկ, իրաւագիրի դասեր, վտանգի եթէ իրաւունք ունենային՝
շատոնց ձեռք բերած պիտի լինէին, եւ պէտք է ընդունիլ
թէ անկարելի է այսուհետեւ նոր ու ճշմարիտ գալափարի մը
դահակալումն, վտանգի եթէ ճշմարիտ լինէր՝ ցարգ դահա-

կալած պիտի լինէր: Բայց կինն այր մարդուն հաւասար չընդունող քննադատն՝ կը դառնայ ըսել թէ «այր մարդուն կը պատկանի մանաւանդ անհաւասարութեան դէմ ձայն բարձրացնելու իրաւունքն, քանզի ամէն չարչարանք այրը կը կրէ եւ կինն ըկ վայելող մ'է անաշխատ»: Այն ատեն զերերն կը փոխուին ու քննադատն հակասութեան մէջ կ'իյնայ. այն ատեն կինն չլթայած կ'ըլլայ զայրն ու իրեն հըու ստրուկ գործած, զի գերւոյն է աշխատիլ եւ տիրոջ՝ վայելել:

Բայց թողունք այս վրէպներն ու հակասութիւններն եւ եզրակացնենք. կինն հաւասար է առնն տարրեր հանգամանօք որք կը հակաիշխեն առն հանգամանքներն եւ իւր այն պարտի նկատուիլ օրինաց տուեւ. կինն իրաւունք ունի վայելել աւելի աղատութիւն քան զոր կը վայելէ այժմ. կինն յարմար է այլ եւ այլ ընկերային պաշտամանց որոցմէ ցարդ հեռու կը պահուի եւ իրաւունք ունի աւելի ընդարձակ դաշտ մը պահանջել իւր կարողութեանց կիրառութեան: Եւ ցորչտի աւելի անլոյծ մնան այս խնդիրք, Տիկին Տիւտարի գործոյն նման գործեր գոյութեան իրաւունք եւ ընթերցման արժանաւորութիւն պիտի ունենան:

ՀՐԱԶԵԱՅ

Ա. Ռ. Ա. Կ

Կ Ա Ղ Ն Ի Ե Ռ Ե Ղ Ե Պ Ն

Յաւուր միում Կաղնի ասէ Եղեգան.

Իրաւ է քեզ լինել գէից ամբաստան.

Թռչուն փոքրիկ բեռն ինչ ծանր է ի քո բեւ.

Հողմ մեղմաւունչ որ ի դիպաց

Ըզշուրց երես յուզէ քեքեւ՝

Տայ քեզ կրքել գեհնասարած.

Ուր նակաս իմ, բարձր հանգոյն Կովկասու ,

Ոչ զարեւու նրշոյս եւեթ արգելու ,

Այլ եւ զմրբկաւ առնէ իսկ խաղ .

Որ հիւսիսին քեզ՝ քրւի սիւ ինձ խաղալ :

Թէ քո ծընեալ ընդ հովանեաւ էր իմով

Որ զղբացիս պահէն անխռով ,

Ոչ այսփանի կրէիր գէթ վիշտ ,

Ի փոքորկէ զերծ կէիր միշտ .

Բայց բուսանել է քեզ հանոյ

Զխոնաւ ափամբք յիշխանութեան անդ հողմոյ .

Անիրաւել ի քեզ բնութեան ինձ քրւի : —

Գուր քո ընդ իս , առէ ցնա բուսին , ի բարի

Ծնանի բարուց . այլ թող զայդ հոգ դու ի բաց .

Հողմք ինձ սակաւ քան քեզ յառնեն անագին .

Կրքիմ ի կոր , այլ ոչ բեկայց : Գլուխ քոյին

Յանկ երկնաբերձ տկալ կարաց

Յայժմ անաւոր բախմանց նոցին .

Այլ մընասցում մեք վախճանի : — Զայս ստաց ,

Եւ անդէն իսկ յեզերց երկնի ետ ընդ ետ

Շնչէր ուժգին հողմ , անեղ նետ

Քան զորս կրէրն ի ծոց ցայնժամ Հիւսիսի :

Պինդ կայ Կաղնին . Եղէզնըն ծռի :

Բուռն առնէ հողմն անդրէն հրգօր .

Մինչեւ խրլել տակալոսոր

Զորոյ գրլուխն իւր ամբարձեալ կցէր յերկին ,

Եւ ի դրժոյսս հասանէին ոտ նորին :

Լաճոնքէն

Հաւի ի Հայ

Յ. ԳՈՒՐԳԷՆ

ԿՐԿՆԱՍՏԵՂՔ

Կրկնաստեղք՝ աստեղային աշխարհաց մի նշանաւոր եւ յանկուցիչ մասն կը կազմեն: Վերանորոգման դարուն մեծապայծառ նիզակախաղութեանց ժամանակ, քաջամարտիկ ասպետք օլիաի ողջունէին զնոսա իբրեւ երկնային աշխուպետութեան մեծաշուք փաղանդներն: Կը տեսնեմք զնոսա փոխադարձ ձգողութեան զօգիւ իւրիք վայելչապէս միացեալ, որք կը տատանին զոյգ զոյգ երկնից խոր կապուտակ ծոցոյն մէջ սաւառնաթեւ. աստեղք անմահութեան, ի վեր քսն զյոյզս երկրի եւ քան զյեղատիտութիւնս որ ընդ երկնաւ, միշտ գեղեցիկ, միշտ լուսաւոր, հանապաղ պայծառ: Անհունութեան մէջ առ կախ՝ կը յենուն միմեանց վերայ, առանց յիրեարս մերձենալոյ, սրղէս թէ իւրեանց առաւել բարոյական քան նիւթական միաւորութեանն վարիչ լինէին աներեւոյթ եւ գերազոյն պատճառք, եւ բարեյարմար ոլորտիւք կանոնաւորապէս կը ձգին յիրերաց. երկնային զոյգք արարչագործութեան գարնան մէջ փթթեալք ընդ աստեղագարդ դաշտորայս անեզրութեան (1): Մինչ պարզ աստեղք առանձինն, հաստատուն եւ հանդարտ կը շողան միջոցին անապատաց մէջ, կրկնաստեղք դողցես իմն կը կենդանացնեն՝ իւրեանց շարժմամբք եւ կենօք՝ յաւիտենական դատարկութեան լռին նահանգներն: Առաջինք մինչդեռ ընդհանրապէս սպիտակ եւ անզոյն են, վերջինք կ'երեւին ծիածանի բոլոր երանգօքն դունաւորեալ: Աստ, մի շքեղ զոյգ ցոյց կուտայ սուտակի ընդ զմիմտի կամ կարկեհանի ընդ շափիւղայի միաւորութիւնն. աւելի հեռուն, կը տեսնեմք տապալտն միացեալ ընդ գոճալմի կամ ագամանդն ընդ մեղեսիկ: Այս երանդք կեն-

(1) Մեծահանճար նկարիչ մի, Լ. Ֆալէրօ, վայելչապէս բացայայտած է զայս ճգողական շարժումն՝ իւր Գրկնասղ կոչուած նշանաւոր նկարին մէջ, ընդ որ ամէն որ սքանչացած է 1881ի Պատկերահանդիպին ժամանակ: Առաւելապէս մարդկային անմահաւորութիւն մի է սա, ասն թերեւ, մանաւանդ թէ առաւելապէս կանացի. բայց միթէ մեր ամէն զգացողութիւնք, մեր ամէն զաղափարք էապէս մարդկային չի՞ն:

դանի, յատակ եւ կիսաթափանց են, եւ երբ փորձեմք ի նկարու հանել զայնս, կ'ունենամք միայն կոշտ պատկեր մի, անարժան բոլորովին իրականին հետ համեմատուելոյ։ Այս լուսոց վերայ գաղափար մի տալոյ համար, պարտի ոք թաթախել իւր դեղձիւրն ծիրանի գօտւոյն մէջ եւ ղենիթի թափանցիկ կապուտակն տռնուլ իբրեւ յատականկար ի տախտակի։ Բայց բարեբախտարար, ի շնորհս այն կառարեւագործութեանց զոր աստեղագիտութեան ուսումնս ստացած է, եւ ի շնորհս այն յառաջագիտութեանց որ եղած են ժողովրդական գործինքն յօրինելոյ մասին, այսօր, ամէն ոք կարէ այս սքանչելի գոյացութիւններն երկնից մէջ աչօք դիտելոյ հաճոյքն ունենալ գիւրութեամբ։ Չափաւոր գիտակ մի, իբր 60 հազարորդամէ գր բացութեամբ, արդէն կարէ որոշ կերպիւ բաժանել գեղեցիկ դունաւոր կրկնատղերն, որպիսիք են կարապի ճն, կարոլստի Սիրտն, Անդրոմեդի չն, Դեղլինի չն եւ այլք։ Նոցա համար որ կարեն, որ ժամանակ ունին եւ կը դնահատեն մոտաւոր կենաց վայելքն, մոտաւորական կենաց ներկայ ժամանակիս մէջ, աններելի է այնպիսեաց զրկել զանձինս մերթ ընդ մերթ այն չքեղ եւ վսեմ տեսարաններն գիտելոյ երջանկութենէն։

Կրկնատեղք միակ կ'երեւին, երբ պարզ աչօք զննեմք։ Կըրկին կը տեսնեմք զայնս, եթէ ուղղեմք ի նոսա մի գործի որ ըստ բաւականին կը մեծցունէ։ Եթէ հեռագիտին տկնասպակին չլինի զօրաւոր, կրկնատեղք կը թուին մեզ յիշեարս հպել, եւ կը հեռանան ի միմեանց որչափ աւելի լինի ապակոյն մեծացուցման զօրութիւնն։ Յայնժամ ի միտս զննչին կըրկնատուն կը լինի մի գրութիւն երկու մերձաւոր արեգականց, որ սակայն միլիոնաւոր փարսախօք բաժանեալ են ի միմեանց եւ որք կը չըջին իրերաց վերայ, իւրաքանչիւր գրութեան համար այլեւայլ ժամանակաց մէջ, ըստ օրինաց տիեզերական ձգողութեան։ Այս երկնային զոյղք անորոշելի են պարզ աչօք, այնու զի անհուն է հեռաւորութիւնն որ զմեզ կ'անջատէ ի նոցանէ։ Երբ հեռագիտին մէջ բաժանեմք երկու աստղեր՝ լուծելով կրկնատղ մի, նոքա գոգցես տակաւին միմեանց կը հսկն, հակառակ այն միլիոնաւոր փարսախօց որովք անջատուած են յիրերաց վասն զի այդ աստեղք

հետի են ի մէջը եռիլիոն, այսինքն հապարաւոր երկիլիոն, փարսախօք (1):

Համբերատար եւ յարատեւ զննութեամբ արդէն կարող եղած են իմանալ թէ մեծ մասն այս դրութեանց ունի մի ստոյգ շարժումն ոլորտային: Այն օրինօք որով կը կատարուին մեր արեգակնային դրութեան շարժումներ, տեղափոխութիւնն երկրի շուրջ գլ. րեգակամբ եւ Լուսնոյ ամսօրեայ շրջանն շուրջ Երկրաւ, նոյն օրինօք կը կատարուին նաեւ այն շարժումներ զոր կը զննեմք աստեղային խորութեանց մէջ կորուսեալ այն հեռաւոր գուգից վերայ: Ընդհանրապէս ի մի զոյգ միացեալ երկու աստեղց առաւել փայլունն կը թուի լինել կենդրոն շարժման. զի արդարեւ նորա զանգուածն

(1) Երբ գործի մ'ուղղեմք դէպ յասդ մի եւ, փոխանակ միոյն, ուրիշ մ'ալ տեսնեմք նորա շաւ մօտ, կարելի է որ այդ երկու աստեղք չլինին իրօք մի ճշմարիտ կրկնաստղ: Յիրաւի անսահման միջոցին մէջ անթիւ աստեղք կան ցիր եւ ցան տիտեալ յամենայն խորս անհունութեան: Չարմանալի չէ ուրեմն՝ զիտակն դէպ յոր եւ է աստղ ուղղելով՝ տեսնել մի կամ աւելի աստղեր, առաւել փոքր, առաջնոյն յետեւողմն, աւելի հեռուն, եւ նոյնչափ կամ առաւել ի բացեայ բան որչափ մեր հեռի կամք ի նմանէ՝ Որպէս մի ընդարձակ դաշտի մէջ միմեանց հպել կը թուին երկու ծառք՝ բոս որում մին միւսոյն մօտ կ'երեւի մեզի հեռուս տեսութեամբ, թէ եւ իրապէս կարի հեռի լինին յիրեւաց, նոյնպէս երկնային միջոցին մէջ երկու աստեղք կարեն գտնուիլ մեր տեսութեան միեւնոյն ճառագայթին վերայ եւ միմեանց հուպ երեւիլ, թէ եւ անդունդք կը բաժանեն զնոսա: Սորա պարզապէս երեւութեան կրկնաստեղք են, արդիւնք երկու աստեղք զիրցն տեսութեան միեւնոյն ճառագայթին վերայ: Իմանալով համար թէ զուգութիւնն ոչ լոկ երեւութեան պլ եւ իրական է, պարտ է զիտել զայն ուշի ուշով: Որչափ աւելի մերձաւոր գտնուին միմեանց երկու աստեղք, այնչափ աւելի հաւանական է երկոցունց միաուրումիւնն իրական զուգութեամբ: Բայց այս ալ բաւական պատճառ մի չէ իրականութիւնն ընդունելոյ: Հարկ է զննել զայն ուշադրութեամբ եւ տարիներով: Երբ երկու աստեղք միջոցին մէջ ի միասին կը գնան եւ ընդհանրապէս կը շրջին իրեւաց շուրջն, յայնժամ կ'իմացուի թէ նոքա իրօք միացած են եւ մի դրութիւն կը կազմեն, թէ հիեղեցեական ձգողութեան զօղին յարած են միմեանց եւ միեւնոյն բախն ունին: Իսկ երբ ժամանակ անցնելով իմացուի՝ թէ ի հեռուս տեսութեամբ դիպուածով միացեալ երկու աստեղք ոչ ինչ ունին հաստակաց, յայնժամ զուգութիւնն երեւութեան է միայն: Իւրաքանչիւրին յաստի եղած շարժումն տարբեր ուղղութեամբ լինելով, անզգաւար կը հեռանան նոքա ի միմեանց:

աւելի մեծ է, եւ տկարագոյնն յերկոցունց կը ճգուի հզօրին չուրջն. այլ նոքա իրապէս կը թաւալին հասարակաց ծան-
րութեան կեդրոնին շուրջն: Կարի այլադան են այս գրու-
թեանց թաւալման տեւողութիւնք. կան գրութիւնք որոց թա-
ւալումն կը տեւէ մի քանի տարի միայն, եւ կան որոց թա-
ւալումն կ'երկարաձգի հարիւրաւոր, հազարաւոր տարիներով,
որպէս ցոյց կուտան աստեղային պատկերք: Արդէն այս կար-
գի գրութեանց մի քանին՝ մի կամ աւելի թաւալումներ կա-
տարած են ի տես զննչաց, թէպէտ ամենահին չափերն անց-
եալ դարէն յառաջ չեն ստացուած:

Գիտութեան արդի վիճակին մէջ, 850 խումբ կը ճանաչեմք
որք յարաբերական չարժումն ունին ստուգապէս (1): Կան
564 ոլորտային գրութիւնք՝ ստոյգ կամ հաւանական, 319
խումբք հեռառեւակաւ, 18 բնական գրութիւնք որոց կազ-
միչ մարմինք սեղիղ գրիւք կը տեղափոխին. 25 երբեակ գրու-
թիւնք, 52 երբեկին եւ ոչ երբեակ գրութիւնք որ մի կրկին
գրութեանէ եւ մի տեսարանական ընկերէ կազմուած են, եւ
այլն: Մինչեւ ցայսօր 45 կրկնասեղք, յորմէ հետէ եղած է
նոցա գիւտն, չըջած են մի կարեւոր մասն իւրեանց ոլորտին,
զոր կարող եղած են չափել եւ հետեւաբար ամբողջ չըջանն
որոշել:

Գիտցուած է արդէն զի թաւալմանց հաշուեալ տեւողու-
թիւնք կարեն լինել մի քանի տարի եւ մինչեւ տասն դար:
Կարող ենք յիշել եւ դայլս, գրեթէ նոյնչափ ստոյգ, որոց
չըջանի տեւողութիւնն չէ նուազ քան երկու հազար տարի,
եւ այնպիսիներ ալ որոց չըջանն չորս, հինգ կամ վեց հազար
տարի կը տեւէ. բայց այս հեռագոյն գրութեանց զննու-

(1) 1878ին հրատարակեցի մի առաջին ՅՈՒՅԱԿ ԿՐԿԵԱՍՏԵՂՅ ԵՒ ԲԱՉՄԱՍ-
ՏԵՂՅ Ի ՍՏՈՅԻ ՇՈՐԺՄԱՆ, արդիւնք այն բաղդասութեան զոր կատարեցի
(1873-77) երկնից մէջ ծանուցեալ քան հազար կրկնասեղք վերայ եղած
եղեւոր հազար զննութիւններէն եւ իւրաքանչիւր ասեղ շարժման հա-
մար եղած մանրակրկիտ վիճաբանութենէն: Այս աշխատութեամբ պատ-
րասեցի մի Յուլյակ բոլոր այն խմբոց որ ունին ստոյգ շարժումն, (յորոց
ամենէն աւելի տարակուսելի եղող 133 աստղեր ընտրելով սոցա մանրա-
չափական հաշիւն ի զլուխ տարի): Այս ցուցակն կը բովանդակէ 200,000
չափ եւ իւրաքանչիւր ասեղ պատմութիւնն:

թիւնք այնչափ նոր են (ամենահին չափն 1709ին ստացուած է. Զիացլու 2) զի դեռ նոր սկսած են ծանօթանալ երկայնագոյն շրջանք (1) :

Զիք մի տեսարան առաւել չքեղ քան զտեսիլ այս աստեղային թաւալմանց : Դրութեանց ոմանց մէջ թաւալումն կէս դարէ նուազ ժամանակաւ կը կատարուի. օրինակ իմն, Հիւսիսային թաղին ու աստեղ գոյգն որ բազկացեալ է յերկուց ոսկեգոյն արեգականց՝ քառասնամեայ ունի շրջան : Այլ դրութեանց մէջ թաւալմանց շրջանն կը հասնի գրեթէ մինչեւ մի դար, որպէս Օրիոգոսի 70դ աստեղ դրութիւնն, զոր կը կազմեն մի դեղնագոյն եւ մի վարդագոյն արեգակունք, որ յընթացս 95 ամաց կը թաւալին շուրջ գմբեստիք : Կուսին փայլուն գոյգն կը բաղկանայ յերկուց հաւասարածաւալ արեգականց որ կը շրջին զինքեամբք եւ որք իմասին կը թաւալին, յընթացս 175 ամաց, իւրեանց հասարակաց ծանրութեան կենդրոնին շուրջն : Խեցեանի չէ կրկնաստեղ երրեակ դրութիւնն կազմուած է յերկու արեգականց. երկրորդն շուրջ զառաջնով կը շրջի վաթսնամեայ շրջանաւ, եւ երրորդն կը թաւալի շուրջ գմբեստ երկուքովք, յընթացս 600 ամաց, մակաշրջանակներ գծելով, զորոս գտայ 1874 ամի ըսկիպն, եւ որք յոյժ վարանեցուցին գիտ, որպէս եւ այն աստեղագէտներն որոց հաղորդեցի զայս ի նմին թուականին :

Յարագընթաց գոյգս միացեալ այս աստեղաց տեղափոխութիւնն մի քանի ամաց զննութեամբ գգալի կը լինի, որպէս ցոյց կուտայ մանրաչափական հաշիւն որ կատարուած է Հերակլէս աստեղատան չին վերայ :

Աստեղաց առաւել կամ նուազ լայն սկաւառակներն որչափ

(1) Կրկնաստեղ ամենահին զննութիւնն եղած է յամին 1650, յորում Ռիչօլի բաժանեց զասղն Միգար : 1683ին Յիսուսեանք, զոր Լուդովիկոս ԺԳ. յղած էր ի Սիամ, բաժանեցին զա Հարաւային Խաչին. եւ Ռիչօ, 1689ին, ի Բոնիշէրի բաժանեց զա Զիացլու : Բայց սորա չափեր չէին : Իբրեւ զրական համարուած առաջին զննութիւնն Զիացլու 2 ին զննութիւնն է զոր 1709ին Ֆէյլէ կատարեց ի Լիմա. սակայն այս եւս նախնական էր, զի զննիչն կը շատնայր նշանակելով միայն թէ աստեղ ընկերն յԱրեւմտեան կոյս կը գտնուէր : Առաջին չափն (ոչ մանրաչափական) Կոյս աստեղասան Մասեղ չափն է զոր ստացած է Պրասէյ 1718ին : Առաջին մանրաչափական հաշիւներն կատարած է Ուիլեմ Զերշէլ 1777 ին :

եւ փոքր լինին, երեւութական սկաւառակներ են միայն, արդիւնք լուսոյ ճառագայթացման: Արդարեւ այնչափ հեռի են ի մէնջ աստեղք զի անհնար է տրամագիծ մի տեսնել ի նոսա, սրարդ կէտեր միայն կ'երեւին մեր աչաց: Երկիրս մի տառնձնաշնորհեալ գիրք չունի՝ դէմ յանդիման տեսնելոյ համար Տիեզերաց մեծամեծ տեսարաններն: Մեք կամք «ուր ալ լինիմք», եւ բազում ինչ չեղ կը տեսնեմք, կամմա՛սանք, կողմնակի: Կրկնաստեղք, ի մէջ այլոց, չչարժին մեզ դէմ յանդիման. նոցա մտկարդակք հակեալ են ամէն աստիճանաւ. ուստի կը հեռեւի թէ զննեալ երեւութական ոլորտըն չներկայացնէ երբեք իրական ոլորտն՝ այնպէս որպէս պիտի տեսնէինք դէմ յանդիման: Բայց կարելի է, ի ձեռն հաշուոյ, ստուգել իրն որպէս եւ է:

Առնումք յօրինակ մի գոյգ, որոյ աստեղք բացառոյն լինին ի միմեանց եւ ըստ երեւութին չհալին իրերաց, երբ անցնին մերձ առ միմեանս. որպէս Մեծ Արջի ք դրութիւնն, զոր կը յօրինեն 4դ եւ 5դ կարգի կրկին աստեղք, եւ որոց միջին բացութիւնն է 2", 4, որ երբեք չպակասի առաւել քան 0", 9: Յամին 1865, երկրորդական աստղն առաջին աստեղ Արեւելակողմն էր 2", 3 հեռաւորութեան. 1875ին անցաւ նա յիւր մերձակէտն, ի Հիւսիսակողմն գլխաւոր աստեղ եւ ի 0", 9 հեռաւորութեան. այժմ Արեւմտեան կողմն է 1", 9 հեռաւորութեամբ:

Քամիլ Ֆլամարիոն

Ա Ս.

(Մնացեալն յաջորդ քուով)

Շնորհակալութեամբ կը ծանուցանեմք թէ՛ Եօղզատ, Մեծ .
Միհրան էֆէնտի Քիւրքճեան բարեհաճեցաւ երկու օրինակ
Երկրագունե՝ նուիրել տեղւոյն աղքատիկ վարժարանաց :

Երկրագունտի նախընթաց թերթերով Հրատարակուած
Մեծ . Տօգ . Գարամաճեանի յօդուածին մէջ սպրդած տը-
պագրական սխալներն կը փութամբ ուղղել :

Երես	Տող	Սխալ	Ուղիւ
154	33	ovale	ovule
157	17	եւ որ	եւ ես որ
159	5	նախընթաց	նախընծայ
»	19	կը մեծնայ	կը մեծնայ ,
141	50	բնասպտտակի	բնատպխտակի
142	27	միջոցին	միջոցաւ
500	24	աշխիւքն	աշխիւքն կիւնն
502	24	արդանալի	արդարանալի
505	2	հասարակ	հակառակ

.
ly
8
7-

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՂՔ ԵՐԿՐԱԳՈՒՆՏԻ

Գեր. Խորեն Արեպ. Լուսինեան	Մեծ. Յ. Թրեախեան
Գեր. Հ. Ս. Տերմիսեան	» Ն. Ներսէսեան
Մեծ. Աղեքսանդր Գ. Փանոսեան	» Ռ. Յ. Պէրպլեան
» Ա. Մէրէկմ-Գուլի	» Ռ. Ռօպէնսոն
» Գ. Ասլանեան	» Ս. Յակոբեան
» Գ. Մարգարեան	» Տ. Փէշիմալեան
» Մ. Չեռազ	» Տ. Բաբախանեան

ԳՈՐԾԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՔ

Փարիզ.	Մեծ. Գաբրիէլ	Լճէնցի	Էգնայեան
Մանչէսթըր	» Գ.	»	Մոլսովաճեան
Վարնա.	» Կարապետ	»	Յովսէփեան
Կարին.	» Յակոբ	»	Համամեան
Մարսիլիա	» Յ. Ս.	»	Մարիկեան
Շօգլաս	» Միհրան	»	Քիւրճեան

Պ Ս Յ Մ Ս Ն Ք

Երկրագունցն կը հրահարակուի ամիսն մի անգամ:

Տարեկան բաժանորդագինն է Կ. Պոլսոյ համար երկու արծաթ մէնիս. գաւառաց համար յիսուն դանեկան արծաթ, օսար երկիրներու համար 12 Ֆրանկ, քղբասարութեան ծախսն ընկերութեանս վրայ լինելով:

Բաժանորդագրութեան տեղին է Մեծ. Աւետիս Էջէնցի Եօրսամեանի գրասենեակն, Կ. Պոլիս, Կամուրջի զուլսը, Վալիսէ Սուլթան խան, քիւ 6:

Խմբագրութեանս վերաբերեալ գրութիւնք ուղղելի են առ Հանդիսիս Տնօրէն Յ. Յ. Պարոնեան, Կ. Պոլիս Հափուզլու խան, միջին յարկ, քիւ 4:

Իւրաքանչիւր քերթի գինն է չորս դանեկան:

Կը վաճառուի հետեւեալ տեղերը՝

Կ. Պոլսոյ Հայ գրականաւաց խանութները. Պահնէ Բաբու Պոլսական Պօղոս աղայի բով եւ Կամուրջի զուլիս Օսման-Քիւրճեան:

DEUTSCH

